

"מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני-פרס-איראן, אפגאניסתאן, בוכארה", "ספרו האחרון של בן-ציון יהושע-רז על רקע יצירתו הספרותית והמחקרית

יוסף טובי

לאחר שבן-ציון יהושע פרש ממשרתו כמנהל הוצאת מאגנס הוא החל בפעילות ציבורית, בין היתר כשליח מדינת ישראל במדינות מרכז אסיה. בשליחות זו, שנמשכה על פני מספר שנים לא מועט, הגיע בן-ציון יהושע למימוש האמיתי של אישיותו, שכן נשתלבו בה הבחינות השונות והמגוונות של אישיותו כבן ירושלים יליד שכונת הבוכרים למשפחה שנתמזגו בה, מצד האב – התרבות של היהדות האיראנית, ומצד האם – התרבות של היהדות האיספניולית, שלימים החלו לכנותה 'יהדות הלאדינו'. איפיונו אותו הרקע הירושלמי שלו והצימאון לרכישת השכלה כללית, לצד הדחף העז והבלתי נשלט לחשוף את ההיסטוריה והתרבות של אבותינו, שלא זכו למקומן הראוי בתרבות הישראלית המתחדשת והמתעצבת לנגד עינינו. בן-ציון יהושע הקדיש את כל חילו האינטלקטואלי לחקר היהדות האיראנית, ואנכי לחקר יהדות תימן, וברבות הימים גם לחקר התרבות היהודית בימי הביניים, בעיקר השירה העברית והספרות הערבית-היהודית.

תחומי פעילותו של בן-ציון יהושע מגוונים הם: הפעילות הציבורית, הכתיבה היוצרת והמחקר המדעי. אך כל אלה שלובים זה בזה, יוצאים ממקור אחד ושואפים אל תכלית אחת. המקור האחד הוא ההכרה האינטימית של תרבות היהדות האירנית על כל בחינותיה – בראש כולן הידע הלשוני, כלומר הכרת הלהגים האירניים המדוברים בפי יהודי פרס, אפגאניסתאן ובוכארה, ולצד כך הידע העצום והמעמיק בחיי הדת של בני קהילות אלו, בימים שהדת מילאה כמעט עד אפס מקום את הווייתן החברתית; וכמובן גם במה שקרוי הפולקלור, על כל צדדיו ופניו, הפולקלור – שיותר ממה שהוא מציג את התרבות היהודית המקורית, הוא משקף את תרבות הסביבה האירנית המוסלמית על כל ערכיה, אמונותיה ומנהגותיה. ידע הוליסטי מסוג זה אינו ניתן לרכישה על ידי קריאה בספרים או על ידי לימוד במוסדות ההשכלה, מן הסיבה הפשוטה שלעולם אי אפשר לתעדו במלואו, גם על סמך עבודות שדה רבות שנים וסיכומי מחקרים מצטיינים ומלומדים. התכלית האחת שאליה שואף בן-ציון יהושע בעבודתו המגוונת היא חשיפת תולדותיה ותרבותה של

היהדות האירנית – העמקת הידע, תיעוד, מחקר וספרות יפה, כאשר פעילותו בכל אחד מן התחומים הללו נובעת מתוך פעילותו בתחומים האחרים ומשולבת בהם, כפי שנראה להלן.

224 יוסף טובי

העמקת הידע

כבר אמרנו לעיל, כי בן ציון נולד לתוך התרבות שאותה תיעד וחקר והביע את רגשותיה. אך לא די בכך, הוא גם אוהב אותה, פשוטו כמשמעו, אף שכבר הפליג אל מחוזות רחוקים ממנה כרחוק מזרח ממערב, מעת שהחל לעבוד כנער שליח בהוצאת מאגנס ועד אשר הגיע למעלה הרמה של מנהל ההוצאה לאור היוקרתית של האוניברסיטה העברית ששמה נודע בכל רחבי העולם האקדמי והתחכך מעשה יום יום במלומדים דגולים ושאינם דגולים ששיחרו לפתחו לפרסום כתביהם. אמת, כפי שהוא נוהג לספר, בשחר נעוריו ניטעה בו ההבנה שיש להסתייג מן התרבות המסורתית של דור ההורים ואף אולי להתבייש בה, ועל כל פנים אין להתייחס אליה בכבוד וכדבר שיש לתעדו ולשמרו. זו היתה מגמת החינוך הלאומי בדור שלפני קום המדינה ואולי גם בדורות שלאחר מכן. אך בשלב מסוים בחייו, כשכבר עמד על דעתו והוא עדיין צעיר לימים, הבין כי לא זו העיר ולא זו הדרך. על צד האמת, התלבטות זו היתה מנת חלקם של רבים מבני דורו של בן ציון, רובם נטשו מסורת אבות ופנו ללא שוב וללא הבטה אחורנית אל העולם החדש והמתחדש בארץ ישראל. אך היו בני עֲלִיָּה, ששכרון החיים החדשים לא סחרר ראשם עד כדי המעטת דמות ההורים ומורשתם ונשאוה ורוממוה בגאון. כך בן-ציון יהושע, הקדיש שנים לא מועטות מחייו לפעילות לאומית ורוחנית בקרב הקהילות היהודיות במרכז אסיה וחש מחדש את דופק החיים של היהדות האיראנית המשומרת במקום חיותה ובקרקע גידולה, לאחר שבמדינת ישראל כבר נחלשה מאוד תחת המשא הכבד והמעיק של התרבות המערבית. כך התקרב מחדש למורשת זו ואף העמיק והרחיב אופקיו בכל הקשור אליה, דבר שהכשירו לעיסוק מוגבר ומשופר בתיעודה ובחקרה.

תיעוד

בהשראת פרופ' דב נוי, אבי חקר הסיפור העממי במדינת ישראל, קיבץ בן-ציון יהושע-רז סיפורי עם מאפגאניסטאן בשני קבצים: (א) 'צוואות

אב', ובו יג סיפורים, ראה אור בסדרת ארכיון הסיפור העממי בישראל (חיפה תשכ"ט); (ב) 'תפוח מעץ הדעת', קובץ יותר מקיף ובו חמישים סיפורים (ירושלים תשמ"ו). סיפורים אלו נהג לספר אביו רפאל יהושע-רז, שהיה המספר העממי האולטימטיבי בשכונת הבוכרים, בשבת אחר הצהריים, בשעה שבין מנחה לערבית, בלשון המקורית הפרסית-היהודית. כפי שכתב בן-ציון יהושע בהקדמותיו לספרים אלו, כל עוד היה אביו בחיים חייתו, לא נתן דעתו לערך שבסיפורים הללו, אף כי היה לחלוטין מודע להם ולעניין שעוררו בקרב השומעים; זאת מן הטעם שכבר נרמז לעיל – האווירה הכללית בציבור שהביעה יחס של זלזול במורשת אבות. רק משהלך

"מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני-פרס-איראן, אפגאניסטאן, בוכארה", פפרו האחרון של בן-ציון יהושע-רז על רקע יצירתו הספרותית והמחקרית

אביו לעולמו בשנת 1957 והמנחמים שבאו לנחם את האבלים העלו מחדש את הסיפורים הללו, נתעורר בן-ציון יהושע לרשום אותם. אכן, לדמות האב נוכחות מרשימה מאוד, החוזרת ובאה ביצירה הספרותית היפה של בנצי.

ואולם כוחו של בן ציון בתיעוד הפולקלור אינו רק במה שנוגע לספרות העממית, אלא גם במנהג ובתרבות החמרית, כפי שמגלה הספרון) 48 עמ' ('חתונה יהודית באפגאניסטאן', שיצא לאור בירושלים בשנת תשל"ג.

תיעוד מסוגה ספרותית אחרת, אבל באותו תחום תרבותי, הוא הספר 'אֶזְק־יֶל – דרך לבנה: מסע במרכז אסיה', שיצא לאור בהוצאת משרד הביטחון בשנת 7991. ספר זה נמנה למעשה עם סוגת ספרי המסעות הידועים מן הספרות הערבית, האירופית והיהודית עוד מימי הביניים. לכאורה, מה לנו ולדורנו לספר המתאר מסעות בשנות התשעים במאה העשרים) 1992-1994, כאשר הרדיו, הטלוויזיה, המחשב, האינטרנט והטלפון הנייד מספקים לנו לכאורה מידע אמין, מיידי ושוטף על המתרחש בארבע כנפות הארץ, ולעתים אף מחוצה לה? אך לא כן הוא! עדיין יש ארצות ומקומות שהמידע עליהן מועט ביותר, ובכלל כך קהילות היהודים במרכז אסיה, שהן מן הנידחות ביותר בעולם היהודי. עשה עמנו אפוא חסד בן-ציון יהושע, שבמסגרת תפקידו כנספח תרבות ומנהל המרכז הישראלי למרכז אסיה הסובייטית בתאשכנת מטעם לשכת הקשר ("נתיב"), חצה את המרחבים העצומים של המדינות המוסלמיות במרכז אסיה, ביקר בקהילות הרחוקות זו מזו, ומהן שלא היו אלא צל חיזור לקהילות הגדולות שהיו בהן בעבר, ובכך חידש את הקשר של מדינת ישראל אליהן. בתוך כך פעל לחילוץ יהודים מאזורי מצוקה אלו ולהעלאתם לארץ ואף יצא בשליחות הצלה מטעם הספרייה הלאומית בירושלים והעלה ארצה בדרך לא דרך ספרים וכתבי יד של יהודי מרכז

אסיה הסובייטית לשעבר. אך כמי שכוחו לא רק בפעילות הציבורית אלא גם בקולמוס שבידו, הביא לעולם היהודי ספר מסעות מרתק יחיד במינו מן הזמן החדש, שאינו נופל בערכו מספרי המסע בארצות הללו שהותירו אחריהם מלומדים ונוסעים מן המאה הי"ט, כגון המיסיונר הנוצרי היהודי המומר יוסף וולף והנוסע היהודי אפרים ניימרק.

מחקר

כמי שמגיל צעיר שהה בעולם האקדמיה הישראלית באוניברסיטה העברית בירושלים, נעשה בן-ציון יהושע אמון על ברכי המחקר המדעי, תחילה בצעדים מהוססים, ואחר כך בהילוך בגדולות, ללא כל רתיעה וחולשת הדעת. הפרסום המדעי הראשון שלו הוא 'דיוקנה של קהילת האנוסים במשהד שבאיראן' (ירושלים תש"ם), ספרון ובו 60 עמודים בלבד, אך מבטא היטב את הדחף הנובע ממעמקי תחושת השליחות הלאומית, להאיר את עיני העם ביחס לתולדות הקהילה היהודית המעניינת ביותר במרחב האיראני, שמשכה תשומת לבם של חוקרים

226 יוסף טובי

רבים, כגון ו"י פישל ורפאל פטאי. קהילה זו שבמזרח פרס חיה כקהילת אנוסים תחת שלטון מוסלמי קנאי וחשוך מאז שנת 1839, אך הקפידה לקיים את מצוות היהדות ואף העניקה לדורות הצעירים את הידע הדרוש לשם כך, והכל בסתר ובסיכון חיים גדול. לא מעט מבני הקהילה עלו ארצה עוד בסוף המאה הי"ט, כשהם מערימים על השלטונות הפרסיים כאילו הם עושים דרכם לחג' במכה, אך משם המשיכו לירושלים, נשתקעו בשכונת הבוכרים ואף הקימו בה כמה בתי כנסת מפוארים. חלק מבני הקהילה שהצליחו להימלט מקנאי הדת השיעים במשהד, מצאו דרכם לאפגאניסטאן, ארץ מולדתו של רפאל יהושע-רז, שבאותם ימים האסלאם הסוני ששלט בה היה יותר נוח ליהודים מן השיעים בפרס, ומהן התפתחו הקהילות היהודיות באותה ארץ. על סמך המחקרים שקדמו לו, אך גם על סמך ההכרות האישית עם בני הקהילה, שעלתה כמעט בשלמותה לירושלים, ועל סמך תעודות מארכיונים שונים, הביא בן ציון מחקר מקיף ומסכם על תולדות הקהילה.

שנים עשרה שנים לאחר מכן, יצא לאור במוסד ביאליק (ירושלים תשנ"ב) ספרו הגדול של בן-ציון יהושע, 'מנדחי ישראל באפגאניסטאן לאנוסי משהד באיראן'. בספר זה פרע את חובו לקהילת המוצא של משפחתו, כשהוא מקשר אותה אל קהילת האנוסים במשהד. בהעזה גדולה הפליג בן ציון בספר עב כרס זה בן 579 עמודים, המלווים ב-64

לוחות, אל העבר הרחוק ואל המסורות של שבטי המוסלמים בארץ זו, בדבר מוצאם היהודי. המניע העיקרי העומד מאחורי חיבור זה הוא הרצון להוכיח כי ראשית תולדות יהודי אפגאניסטאן אינה במחצית הראשונה של המאה הי"ט, אלא יש לה עבר רחוק ומרשים, כפי שמעידים מקורות רבים מן הספרות היהודית והספרות המוסלמית מימי הביניים, ואולי שרשיה עוד בעשרת השבטים שגלו מארץ ישראל בשנת 722 לפני הספירה. ניכרת היטב בחיבור זו עבודת הנמלים שערך בן-ציון יהושע במשך שנים רבות שבמהלכן אסף אחת לאחת את כל הראיות ומכל המקורות באשר לקיום היהודי באפגאניסטאן.

ואולם גולת הכותרת של עבודתו המחקרית של בן-ציון יהושע היא הספר 'מאחורי מסך המשי': עמים ויהודים במרחב האיראני – פרס-איראן, אפגאניסטאן, בוכארה' שראה אור לאחרונה (ירושלים תשע"ג. 624 עמ' 23+ עמ' תמונות). בספר זה כינס המחבר את כל הגיגיו המדעיים, הרעיוניים והתיעודיים המאחדים את היהדות האיראנית על כל שלושת פלגיה: פרס, בוכארה ואפגאניסטאן. ערכו הרב של הספר היוצא במהדורה מפוארת, כידו הטובה של בן-ציון יהושע מאז עבודתו בהוצאת מאגנס כמנהל וכעורך ראשי האמון היטב על כל הכרוך במלאכת ההוצאה לאור, לא רק בשפע הפרטים המכונסים בו מספרות המחקר אלא – ולא פחות מכך – בידע העצום הגלום בספר והמבוסס של מסעותיו בארצות מרכז אסיה. אף בספר זה, בדומה למה שראינו בספר הקודם, חוזר בן-ציון יהושע אל השרשים הקדומים ביותר של הקהילות היהודיות האיראניות, מאז ימי המקרא, ובידיים אמונות מגולל את היריעה הרחבה של ההיסטוריה והתרבות עד הימים

"מאחורי מסך המשי: עמים ויהודים במרחב האיראני-פרס-איראן, אפגאניסטאן, בוכארה", ספרו האחרון של בן-ציון יהושע-רז על רקע יצירתו הספרותית והמחקרית

האחרונים. אכן, בית אוצר לכל אשר איראני ייקרא, אנציקלופדיה מקפת שתשרת ללא כל ספק את החוקרים ואת הציבור הרחב.

ולבסוף, הספרות היפה – בן-ציון יהושע כסופר מחונן. צרה היריעה מלהכיל ולא נוכל אפילו למנות כאן את השפע הגדול בתחום זה; ודי לנו אם נעיין ברשימה הביבליוגרפית הארוכה של כל כתביו. דומה שמכל המהויות המצטרפות לכדי שלמות אחת באישיותו של בן ציון, זו של הסופר היא החשובה שבכולן, שכן החווייה המחויבת בכתביה היוצרת מאפיינת גם את כתיבתו בתחומי התיעוד, המסע והמחקר. על צד האמת, גם כתיבתו היוצרת מהווה תיעוד ומבע נאמנים לא רק לאישיותו, החיה בשלום עם העבר ועם ההווה, אלא גם לדור אבותיו שקדם לו ולדור של בני גילו הקשישים ממנו, זה הדור הראשון לגאולה שנולד לבני הדור האחרון לשעבוד שעלו ארצה מארצות האסלאם. זה הדור שנקלע שלא

מרצונו דווקא למערבולת החיים של הימים שלפני קום המדינה, של המאבק בכובש הבריטי ובאויב הערבי, זה הדור שנתן נפשו על הקמת המדינה העברית, כגון יעקב רז, בן דודו של בן ציון שהיה החלל הראשון של האצ"ל בשנת 8391.

מכל הרומנים והסיפורים הבודדים שפרסם בן-ציון יהושע בבמות שונות, לא אזכיר אלא שניים. האחד – 'פורצי גדר' (תל אביב תשמ"ז), תיאור מפתיע של חיי דור האבות שחיו בין המזרח למערב, בין הקהילה באפגאניסטאן לבין הישוב בארץ ישראל. בספר מתגלה עולם שאינו מוכר, עולם של אנשים בשר ודם המוצגים אף בחולשותיהם, שלעיתים נדמה הן דווקא גבורתם. בן-ציון יהושע אינו משעבד עצמו לתיאורים האידיליים או הביקורתיים של הקהילות 'האקזוטיות' המבוססים על דעות קדומות הנובעות לעיתים מחוסר ידע ומחוסר רצון להתמודד באופן רציני עם הוויות חברתיות שאינן מוכרות דיין. הרומן השני הוא 'שתיקת התרנגול', שהוא למעשה אוטוביוגרפיה מוסווית של המחבר, סיפור חניכה של נער ממשפחה ענייה העובר את כל הגלגולים של הדור הצעיר בתקופת המנדט, עד שהוא מגיע למעמד של איש מדע נכבד באוניברסיטה העברית בירושלים. בתוך כך מגולל בן ציון את הסאגה של בני הדור הצעיר בירושלים – מהם שנמשכו אל הקסם של הרעיון הקומוניסטי, ומהם – אחיהם בשרם ודם – נמשכו אל הקנאות הדתית. אבל מעל לכל, הספרות היפה של בן-ציון יהושע משקפת את פניה של ירושלים הישנה, ובעיקר של שכונת הבוכרים התוססת ורבת הגוונים בתקופה הסוערת של ימי המנדט.